

BOGUSZ WASIK*

 <https://orcid.org/0000-0002-2968-3015>

ZESPÓŁ BRAM MIĘDZY PRZEDZAMCZEM A NOGATEM W MALBORKU Z XIV WIEKU

PRZYSZYNEK DO BADAŃ SŁABO POZNANYCH
ELEMENTÓW ZAŁOŻENIA ZAMKOWEGO

Abstract

A Complex of Gates between the Outer Bailey and the Nogat River
in Malbork from the Fourteenth Century:
A Contribution to the Study of Insufficiently Explored
Elements of the Castle Complex

This analysis was prompted by the discovery of a fragment of a medieval wall at Malbork Castle during an archaeological inspection in 2023. Drawing from early modern inventory descriptions, maps, and panoramas of the castle, it was determined that this fragment belonged to a previously unidentified complex of gates located between the outer bailey and the Nogat River. These gates have not yet been fully recognised or properly identified by researchers. Although limited archaeological investigations have taken place in this area, they have not provided substantial information about this gate complex. The most well-known of the gates was the first one, positioned near St Lawrence Church. Historical sources describe a long, narrow entrance passage extending westward from this gate. Along the passage's side walls were two additional gates, referred to as the Grain (Ger. *Korn*) or Granary (Ger. *Kornhaus*) Gates, named after a large nearby granary on the Nogat River. The northern gate led towards the granary, while the southern gate provided access to the town of Malbork. In front of the southern gate was a transverse moat, crossed by a drawbridge. Another gate branched off towards the river. To the west of the gate complex was a small walled courtyard, surrounded by various buildings mentioned in surviving records. An analysis of these sources enabled the partial reconstruction of the gate complex, which did not survive the Swedish Deluge in its original form. However, key aspects – such as the dimensions of the complex, the precise layout of the walls, and the construction techniques – still require further investigation.

Keywords: Malbork, Teutonic Order, castle, castle gate, outer bailey, medieval fortifications

* Muzeum Zamkowe w Malborku

 b.wasik@zamek.malbork.pl

Nadesłany 13.02.2024; Nadesłany po poprawkach 6.08.2024; Zaakceptowany 10.09.2024

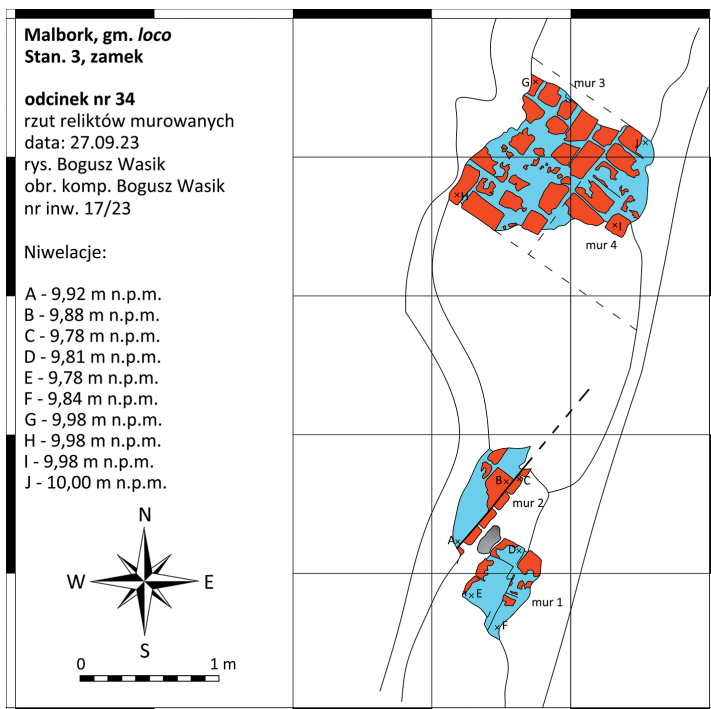
Bezpośrednią motywacją do analizy będącej przedmiotem niniejszego artykułu było odkrycie w 2023 r. nieznanego dotąd gotyckiego muru. Odsłonięto go po południowo-zachodniej stronie mostu nad zachodnią fosą przedzamcza (Młynówką), w wykopie liniowym pod instalację, wykonanym pod nadzorem archeologicznym¹ (il. 1, 2). Poza nim w przestrzeni tej natrafiono też na dwa inne. Przy narożniku mostu odsłonięto (9,78–9,84 m n.p.m.) koronę muru w wątku nieregularnym i grubości co najmniej około 0,65 m. Jego lokalizacja odpowiada przebiegowi ściany domu, zaznaczonego na planach z lat 1745–1765². Był to więc zapewne fundament tego budynku. Opisany mur był przecięty przez kolejny (prostopadły, biegnący na północ), o niejasnej chronologii i funkcji (korona około 9,9 m n.p.m.). Na całej długości odsłoniętego wschodniego lica (około 0,7 m) miał strzępia. Być może mur ów jest zamknięciem przyczółka mostu z końca XVIII w.³ Najbardziej interesujący był jednak wskazany na wstępie mur gotycki. Odsłonięty na przestrzeni około 1,2 m, przebiegał równoległe do układu mostu, a więc w linii północny zachód – południowy wschód (zgodnie z przyjętą w odniesieniu do topografii zamku w Malborku uproszczoną nomenklaturą kierunków świata: na linii wschód–zachód). Jego korona znajdowała się 9,98 m n.p.m., a grubość można szacować na około 1,18 m, gdyż zachowały się fragmenty linii obu lic. Był to mur pełny ceglany z budulca o wymiarach ok. ? × 140 × 280–290 mm. W odsłoniętym odcinku korony przecięty był w poprzek prostą spoiną, co może wskazywać na dwa etapy budowy. Podejście do interpretacji przeznaczenia owego muru stanowi punkt wyjścia do rekonstrukcji intrygującego i w zasadzie całkowicie dotąd pomijanego przez badaczy, zespołu kilku bram, rozmieszczonych między przedzamczem (kościołem św. Wawrzyńca) a Nogatem.

Zamek w Malborku, będący największym w Europie założeniem tego rodzaju, od dawna jest przedmiotem zainteresowań badaczy, a stan badań jest

¹ Prace te związane były z realizowaną od 2021 r. odbudową tzw. budynków C–D zachodniego ciągu zabudowy przedzamcza; zob. Bogusz WASIK, Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego na terenie Przedzamcza zamku w Malborku (stan. nr 3; AZP 18-47/10) (mps w archiwum Muzeum Zamkowego w Malborku i Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku), Malbork 2023, s. 80–83; *Atlas historyczny miast polskich*, t. 1: *Prusy Królewskie i Warmia*, z. 5: *Malbork*, opr. hist. Wiesław DŁUGOKĘCKI, Wiesław SIERADZAN, Mariusz MIERZWIŃSKI, opr. kart. Dariusz CHWIAŁKOWSKI, Agnieszka NORYSKIEWICZ, Wiesław Sieradzan, Toruń 2002.

² Por. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej cyt. AGAD), Akta Ekonomii Malborskiej (dalej cyt. AEM), sygn. W.277; Artur DOBRY, *Dwa osiemnastowieczne plany zamku malborskiego*, *Studia Zamkowe*, t. 6: 2019, s. 62–75.

³ Zbudowano go w końcu XVIII w. z cegieł pozyskanych z rozbiórki wieży przybramnej, co może tłumaczyć duży format cegieł w murze; zob. Barbara POSPIESZNA, *Kasle piecowe z wieży przy kaplicy św. Wawrzyńca w Malborku*, [in:] *Archaeologia et historia urbana*, red. Roman CZAJA, Grażyna NAWROLSKA, Marian RĘBKOWSKI, Janusz TANDECKI, Elbląg 2004, s. 435–440.

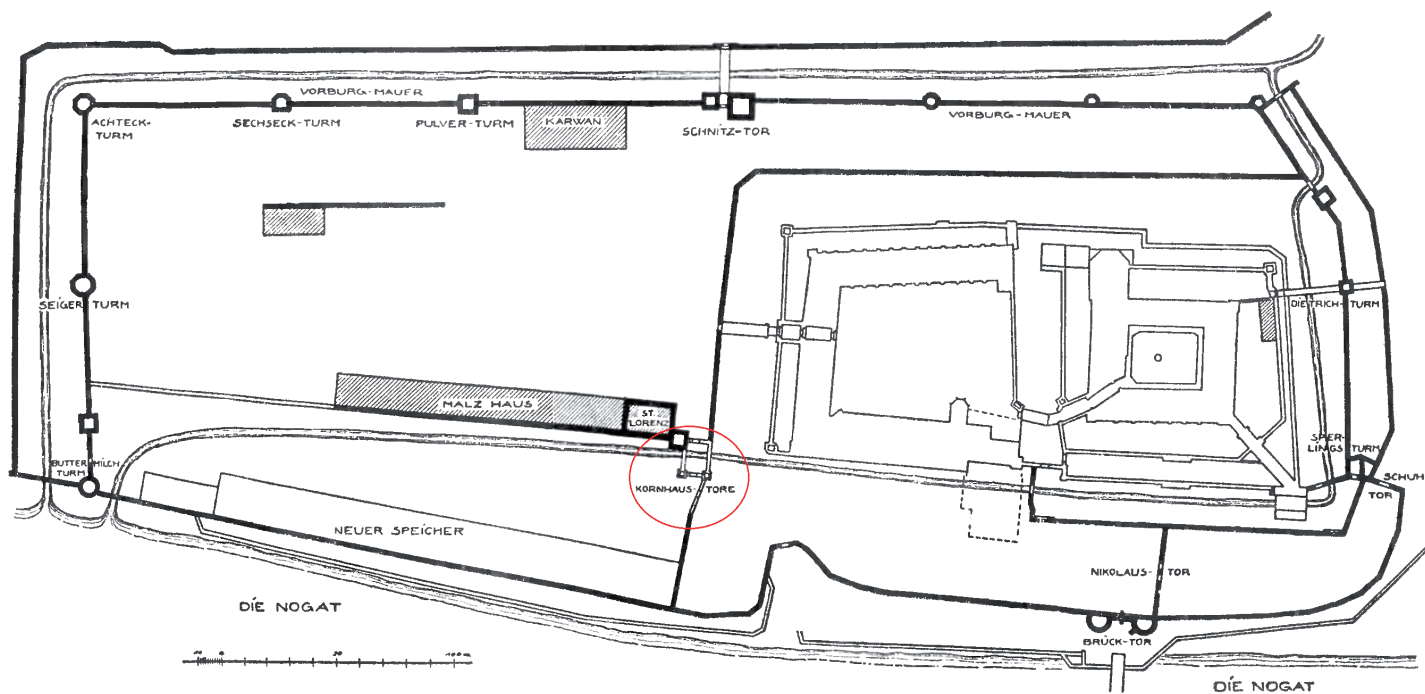
Il. 1. Fragment gotyckiego muru (na rzucie nr 3–4) odkrytego w wykopie liniowym po południowo-zachodniej stronie mostu nad fosą zachodnią przedzamcza
 Rys. i fot. B. Wasik

niezwykle obszerny⁴. Wiele elementów tego zespołu, jak Pałac Wielkich Mistrzów czy Zamek Wysoki z monumentalnymi świątyniami NMP i św. Anny, zajmuje niepoślednie miejsce w krajobrazie architektury europejskiej. Jako założenie obronne został zaopatrzony w kompleks obwarowań. Odrębne obwody murów i fosy miały Zamek Wysoki, Średni i przedzamcze (zwane Zamkiem Niskim). Zewnętrzną linię umocnień zespołu zamkowego tworzył kolejny mur z wałem i fosą (niezbyt poprawnie zwany Wałem Plauena), a nawet ufortyfikowany przyczółek na przeciwległym brzegu Nogatu. Same te imponujące fortyfikacje były już nie raz przedmiotem analiz badaczy⁵. Chociażby z racji dostępności *in situ* skupiali się oni najszerzej na najlepiej zachowanych elementach, jak północne i wschodnie fortyfikacje przedzamcza z tzw. Wałem Plauena, układzie fos i murów osłaniających Zamek Wysoki i Średni, jak i Bramie Mostowej. Inne, gorzej lub w ogóle niezachowane w terenie elementy oraz pomniejsze założenia, słabiej lub w mniej jasny sposób naświetlone w opisach i archiwalnej kartografii, umykały jednak ich uwadze. Takim elementem był właśnie zespół bram, będący przedmiotem tegoż artykułu. Z nich relatywnie najwięcej mogli stwierdzić o bramie znajdującej się bezpośrednio przy południowo-zachodnim narożniku kościoła, choć Bernhard Schmid błędnie uznał, że była ona zaopatrzona w dwie wieże⁶. Dalszy na zachód układ bram i murów można rekonstruować na podstawie nowożytnych opisów inwentarzowych, wymieniających m.in. bramę lub bramy Kornhauskie/Kornuskie (od niem. *Kornhaus*, czyli wielkiego średniowiecznego spichlerza, ciągnącego się wzdłuż Nogatu po zachodniej stronie przedzamcza). Same opisy, z powodu braku zachowanych struktur, są trudne do interpretacji – zawile i niejasne. Ich analiza musiała być tym bardziej trudna dla niemieckiego badacza, który był zmuszony korzystać z tłumaczenia polskich lustracji. Informację ułatwiłoby dokładne zestawienie z planami z XVII w., ale plany Erika Dahlberga, do którego najczęściej sięgano, są w tej materii nieprecyzyjne. Dlatego też B. Schmid na opublikowanym przez siebie planie (il. 3) jako Bramy Kornuskie (niem. *Kornhaus Tore*) podpisał błędnie przedbramie bramy przy kościele św. Wawrzyńca (także

⁴ Por. Tomasz TORBUS, *Zamki konwentualne państwa krzyżackiego w Prusach*, cz. 2: *Katalog* (Gdańsk. Historia i współczesność), Gdańsk 2023, s. 321–349.

⁵ Zob. przede wszystkim: Hanna DOMAŃSKA, *Zespół umocnień Malborka z XIII–XV wieku*, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*. Teoria i Historia, t. 22: 1977, z. 1, s. 3–18; eadem, *Piętnastowieczne fortyfikacje bastejowe zamku malborskiego*, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*. Teoria i Historia, t. 11: 1966, z. 4, s. 329–351; Bernhard SCHMID, *Die Befestigungsanlagen der Marienburg*, *Altpreußische Forschungen*, Bd. 5: 1928, s. 51–78; idem, *Die Marienburg. Ihre Baugeschichte* (Deutsche Baukunst im Osten, Bd. 1), Würzburg 1955, s. 42–47, 79–90; Tomasz TORBUS, *Die Konventsburgen in Deutschordensland Preussen* (Schriften des Bundesinstituts für ostdeutsche Kultur und Geschichte, Bd. 11), München 1998, s. 500, 507–510; idem, *Zamki konwentualne*, s. 302–303, 315, 319.

⁶ B. SCHMID, *Die Befestigungsanlagen*, s. 61.

Il. 3. Plan rekonstrukcyjny układu fortyfikacji zamku w Malborku w XIV w., z zaznaczeniem bram Kornuskich („Kornhaus - Tore”), wg Bernharda Schmida

Źródło: Bernhard SCHMID, *Die Befestigungsanlagen der Marienburg*, Altpreußische Forschungen, Bd. 5: 1928, s. 57.

niepoprawnie zrekonstruowane)⁷. W charakterystyce fortyfikacji tego rejonu zamku odnotował tylko, że zewnętrzne przedzamcze nad Nogatem było podzielone tu poprzecznym murem. Miał on wydzielać obszerny plac, zamknięty od południa drugim murem z Bramą św. Mikołaja⁸. Hanna Domańska powtórzyła tę interpretację, podkreślając obecność placu przeładunkowego między wskazanymi murami⁹.

Na omawianym obszarze w niedużym zakresie w 1990 r. zostały przeprowadzone badania archeologiczne pod kierunkiem Antoniego Pawłowskiego (il. 2)¹⁰. Nie wniosły one jednak praktycznie nic odnośnie do zespołu bram będących przedmiotem niniejszego tekstu. Były to badania sondażowe, w ramach których wykonano sześć wąskich na około 1 m wykopów. W wykopie nr 1, pod pozostałościami zabudowy z XVIII w., odkryto mury średniowiecznego budynku. Stał on przy murze usytuowanym prostopadle do Nogatu, w pobliżu jego zachodniego końca. Wydzielono dwie średniowieczne fazy obiektu. W pierwszej miał powstać budynek na planie zbliżonym do kwadratu o wymiarach 9–9,3 × 11–11,35 m i grubości ścian około 1 m. W drugiej fazie został on przedłużony w kierunku zachodnim (wzdłuż muru obronnego), przy czym jego zasięg nie został rozpoznany. Autor badań zinterpretował budynek z pierwszej fazy (błędnie, o czym dalej) jako „Basztę Łażnię”. Sam przy tym zauważył, że funkcję łaźiebnią mogło pełnić powstałe w drugiej fazie zachodnie poszerzenie, gdyż to z niego odkryto dostępny relikwiarz pieca-paleniska. Była to, w wąskim pomieszczeniu przy murze południowym, powierzchnia z cegieł ułożonych w rolkę i łączonych gliną, na której zalegała gruba warstwa węgla drzewnego¹¹. Wykopy założone przez A. Pawłowskiego były wąskie (sondażowe) i nie pozwalają na rozpoznanie szerszego kontekstu stratygraficznego (brakuje też odpowiedniej dokumentacji rysunkowej). Co jednak ciekawe w kontekście dalszej analizy, badacz odnotował około 2 m na wschód od wieży obecność rowu-fosu, o stromym brzegu umocnionym wbitymi w ilasty całec palami. Na dnie miały znajdować się natomiast dranice, ułożone równolegle do zbocza¹².

Wykopy sondażowe nr 2–4 wykonano w pobliżu muru zachodniego, w celu uchwycenia śladów zabudowy, w tym zasięgu wielkiego spichrza. Nie odkryto

⁷ Ibid., s. 57.

⁸ Ibid., s. 61; idem, *Die Marienburg*, s. 77.

⁹ H. Domańska, *Zespół umocnień*, s. 15.

¹⁰ Antoni PAWŁOWSKI, Badania archeologiczno-architektoniczne w rejonie „Baszty Łażni” i na zachodnim przedpolu kościoła św. Wawrzyńca na przedzamczu zamku w Malborku (mps w archiwum Muzeum Zamkowego w Malborku), Malbork 1990.

¹¹ Ibid., s. 1–3.

¹² *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, t. 1, wyd. Wojciech HEJNOSZ (Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Fontes, t. 45), Toruń–Łódź 1959 (dalej cyt. *ŹdDEM*, t. 1), s. 4.

jednak żadnych reliktyw średniowiecznych budynków, stwierdzając tylko obecność około 1,5–2,8 m nasypów z XIX–XX w. i poziom calca około 7,46–7,6 m n.p.m. Brakuje jednak dokumentacji rysunkowej profili umożliwiającej weryfikację i analizę¹³. Na podstawie zestawienia map archiwalnych należy stwierdzić, że wykop nr 3, w którym chciano uchwycić ścianę szczytową spichrza, wykonano jednak w rzeczywistości we wnętrzu tego budynku. W wykopie nr 5, w którym zaobserwowano podobną sytuację stratygraficzną jak w poprzednich, chciano zweryfikować obecność jakoby kolejnej baszty (trudno powiedzieć na jakiej podstawie rekonstruowanej), której jednak nie odkryto¹⁴. Natrafiono za to na niegruby (0,9 m) mur średniowieczny o niejasnej funkcji¹⁵. Lokalizacja wykopu wskazuje, że wykonano go tuż na północ od interesującego nas zespołu bram, a tym samym odkryty mur należy raczej łączyć (choć wymaga to weryfikacji) z nierozpoznanym bliżej średniowiecznym budynkiem dostawionym do muru poprzecznego.

Konkretnie w rejonie interesującego nas zespołu bramnego wytyczono sondażowy wykop nr 6. Także ten, według A. Pawłowskiego, miał, opierając się na historycznych i rekonstrukcyjnych planach, uchwycić kolejną wieżę. Co prawda autor nie skonkretyzował, o które plany chodzi, ale możliwe, że miał na myśli plan E. Dahlberga z 1659 r., na którym w tym rejonie zaznaczono prostokątny obiekt¹⁶. Nie wynika z niego jednak, że była to wieża, tym bardziej że brakuje tego obiektu na planie Dahlberga z 1656 r.¹⁷, jak i na innych, np. Fryderyka Getkanta z 1639 r.¹⁸ W wykopie, wyeksplorowanym w większości do calca, nie trafiono na żadne ślady średniowiecznej zabudowy, a jedynie fundament ściany z XVIII w.¹⁹ Należy go łączyć najpewniej z domem zaznaczonym na planach z lat 1745, 1755 i 1765²⁰.

Archeolodzy z Muzeum Zamkowego w Malborku odślonili następnie także inne element interesującej nas zabudowy – w latach 1994–1995 odkryli bowiem

¹³ Ibid., s. 5–7.

¹⁴ Podobnie jak w przypadku „Baszty Łażni” zaznaczonej podobno na bliżej nieokreślonych planach archiwalnych. W rzeczywistości jednak na planach z XVII–XVIII w. nie przedstawiono w tym rejonie żadnej tego typu budowli.

¹⁵ Ibid., s. 8–9.

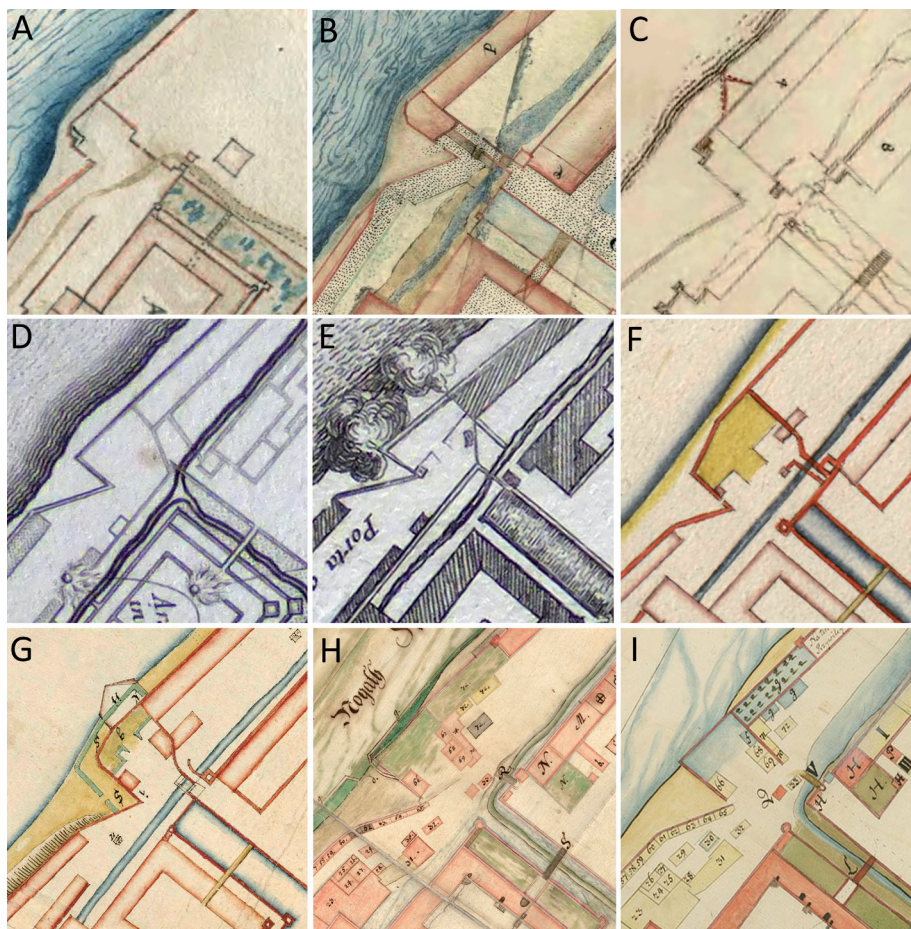
¹⁶ Samuel PUFENDORF, *Siedem ksiąg o czynach Karola Gustawa króla Szwecji*, tł. i opr. Wojciech KRAWCZUK, Warszawa 2013, s. 288–289.

¹⁷ Ibid., s. 98–99.

¹⁸ Riksarkivet, Krigsarkivet (dalej cyt. RK), sygn. SE/KrA/0414/0028/0006, https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/K0024428_00001 [dostęp z 5 II 2024 r.].

¹⁹ A. PAWŁOWSKI, op.cit., s. 8.

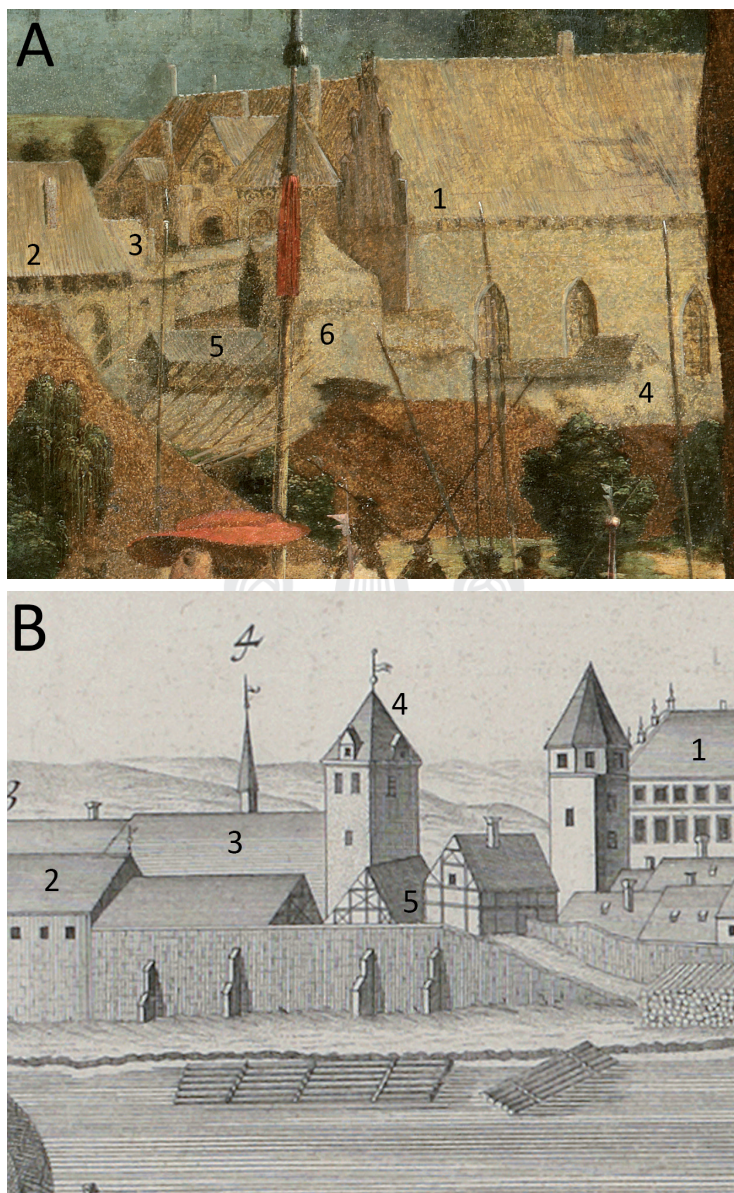
²⁰ AGAD, AEM, sygn. W.277, <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/skan/-/skan/56bc0f14dec19b4a4a4f83537cb77f648fb2a57c32c2ce8b53ed4864d1c89a41> [dostęp z 3 X 2023 r.]; A. DOBRY, op.cit., s. 62–75.

Il. 4. Rejon zespołu bram między przedzamczem a Nogatem na zestawionych planach nowożytnych: A – plan z 1626 r.; B – plan z 1629 r.; C – plan z 1639 r.;

D – plan z 1656 r.; E–G – plany z 1659 r.; H – plan z 1745 r.; I – plan z 1755 r.

Źródła: A – Riksarkivet, Krigsarkivet, sygn. SE/KrA/0414/0012/0006; B – Riksarkivet, Krigsarkivet, sygn. SE/KrA/0425/02/012; C – Riksarkivet, Krigsarkivet, sygn. SE/KrA/0414/0028/0006; D – Samuel PUFENDORF, *Siedem ksiąg o czynach Karola Gustawa króla Szwecji*, t. I opr. Wojciech KRAWCZUK, Warszawa 2013, s. 98–99; E – *ibid.*, s. 288–289; F – Riksarkivet, Krigsarkivet, sygn. SE/KrA/0425/06/023; G – Riksarkivet, Krigsarkivet, sygn. SE/RA/720269/#/0064:00001; H – Artur DOBRY, *Dwa osiemnastowieczne plany zamku malborskiego*, *Studia Zamkowe*, t. 6: 2019, s. 65–70; I – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Akta Ekonomii Malborskiej, sygn. W.277.

Il. 5. Fragmenty widoków na zamek w Malborku od zachodu:

A – obraz z około 1536–1540 r. (Martina Schonincka): 1 – Zamek Średni; 2 – wielki spichlerz nad Nogatem; 3 – fragment Bramy św. Wawrzyńca (pomieszczenie nad bramą); 4 – dom księdza; 5 – „warta” na murze; 6 – baszta/„warta”. B – panorama z ok. 1720–1730 r. (Friedrich Bernhard Werner): 1 – Zamek Średni; 2 – wielki spichlerz nad Nogatem; 3 – kościół św. Wawrzyńca; 4 – wieża Bramy św. Wawrzyńca; 5 – domy na podwórzu zachodnim

Źródła: A – Muzeum Historyczne Miasta Gdańska, sygn. MHMG/DA/130;

B – Muzeum Zamkowe w Malborku, sygn. MZM/R/979.

piwnicę wieży przybramnej przy kościele św. Wawrzyńca i fundament związanych z nią i świątynią schodów (il. 2)²¹.

Po przedstawieniu stanu badań i wiedzy przystąpimy do analizy interesującego nas rejonu zamku, bazując na nowożytnych opisach inwentarzowych oraz kartografii i ikonografii. Na wstępie należy zauważyć, że obraz najpełniejszej pierwotnej formy zawierają opisy lustracyjne i inwentarzowe zamku z lat 1565, 1590 i 1607. Opis z 1636 r., zwłaszcza zaś kolejne: z drugiej połowy XVII i z XVIII w. ukazują już stan zabudowy zachowanej coraz bardziej fragmentarycznie i pierwotny układ czytelny w coraz mniejszym stopniu. Stąd można wnioskować, że zespół bram i przyległych zabudowań mógł ulec częściowemu zniszczeniu podczas tzw. wojny o ujście Wisły i szwedzkiej okupacji w latach dwudziestych i trzydziestych XVII w., ale ostatecznie podczas wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655–1660 (tzw. potopu szwedzkiego). Znajduje to także odzwierciedlenie w kartografii i ikonografii. Pełne rozplanowanie zespołu bram, kompatybilne z opisami i ułatwiające ich poprawną interpretację, przedstawia plan z 1629 r. (il. 4B)²². Jest to cenny, ukazujący wiele szczegółów plan Malborka, którego wiarygodność potwierdziły ostatnie badania²³. Na nieco wcześniejszym planie z 1626 r. (il. 4A)²⁴ nie zaznaczono zabudowań przedzamcza, w tym większości omawianych elementów. Plany z lat 1639²⁵, 1656²⁶ i trzy z 1659²⁷ (il. 4C–G) są schematyczne i uproszczone. Jak wykazały ostatnie

²¹ B. POSPIESZNA, *Kafle piecowe*, s. 435, przyp. 1; Kazimierz POSPIESZNY, *Program i forma architektoniczna krzyżackich infirmerii zamkowych w Prusach*, [in:] *Szpitalnictwo w dawnej Polsce*, red. Maria DĄBROWSKA, Jerzy KRUPPÉ (Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej, t. 66), Warszawa 1998, s. 130–132.

²² RK, sygn. SE/KrA/0425/02/012, https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/K0024629_00001 [dostęp z 7 II 2024 r.].

²³ Można tu wskazać choćby, że jako jedyne źródło przedstawia staw na środku przedzamcza, którego istnienie w tym miejscu potwierdziły badania archeologiczne w 2023 r.; zob. Bogusz WASIK, *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Malborku przeprowadzonych na terenie przedzamcza w 2023 roku* (stan. 3; AZP 18-47/10), mps w archiwum Muzeum Zamkowego w Malborku i Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku, Malbork 2023, s. 35–44, 58–59, 116, 136.

²⁴ RK, sygn. SE/KrA/0414/0012/0006, https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/K0024290_00001 [dostęp z 7 II 2024 r.].

²⁵ Plan Fryderyka Getkanta, RK, sygn. SE/KrA/0414/0028/0006, https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/K0024428_00001 [dostęp z 7 II 2024 r.].

²⁶ Plan Erika Dahlberga; zob. S. PUFENDORF, *op.cit.*, s. 98–99.

²⁷ S. PUFENDORF, *op.cit.*, s. 288–289; RK, sygn. SE/KrA/0425/06/023, https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/40008828_00001 [dostęp z 7 II 2024 r.]; RK, sygn. SE/RA/720269/#/0064:00001, https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/R0002032_00001 [dostęp z 7 II 2024 r.]; *Regnum defendo ense et alis tego stricto. Królestwa bronię dobytym mieczem i osłaniam skrzydłami. Malbork w Prusach Królewskich*, t. 2: *Katalog wystawy w Muzeum Zamkowym w Malborku 18 września – 2 stycznia 2022. Malbork w Prusach Królewskich*, red. Rafał PANFIL, Artur DOBRY, Malbork 2022, s. 194–196.

badania archeologiczne na przedzamczu, plany E. Dahlberga z 1656 i 1659 r. (il. 4D–E) pomijają niektóre elementy, a inne zostały przedstawione niedokładnie i błędnie²⁸. Tymczasem na precyzyjnych i wiarygodnych planach z 1745, 1755 i 1765 r. (il. 4H–I)²⁹ pozostało już niewiele z pierwotnego układu zespołu bram. Istotnym przedstawieniem ikonograficznym zamku, uzupełniającym powyższe źródła, jest obraz z około 1536–1540 r., z gdańskiego Dworu Artusa, ukazujący oblężenie z 1460 r. (il. 5A).³⁰ Poza pejzażowym tłem (obraz autorstwa Martina Schonincka) bardzo wiernie pod względem detalu, szczegółu i proporcji ukazuje widok zamku od zachodu w stanie z pierwszej połowy XVI w. Nie widać na nim co prawda samych bram Kornuskich, ale znajdującą się po ich zachodniej stronie zabudowę przy murze obronnym. Na kolejnej panoramie z tej strony – wykonanej w latach 1720–1730 przez Friedricha Bernharda Wenera³¹ – budynki te już nie istniały (il. 5B). Widać na niej jednak wieżę przybramną przy kościele św. Wawrzyńca (zasłoniętą na poprzednim przedstawianiu przez wielki spichlerz). W mniejszym stopniu dostrzec ją też można na panoramie od wschodu z 1756 r.³²

Opisy wszystkich analizowanych obiektów we wskazanych inwentarzach nie są zazwyczaj przedstawiane ciągiem, co wynika z kierunku wizytacji. W 1565 i 1590 r. kolejność jest dość podobna. Po przejściu przez bramę przy kościele św. Wawrzyńca wizytatorzy wymienili niektóre zabudowania i bramy w kierunku zachodnim i południowym (idąc w stronę miasta). W dalszej kolejności opisano inne części przedzamcza, przechodząc wzdłuż całego międzymurza zachodniego na południe i z powrotem (w 1590 r. nawet na przyczółek za Nogatem), po czym dopiero powrócono do interesującego nas obszaru, przedstawiając zabudowę po zachodniej stronie zespołu bramnego i przechodząc przez bramę północną pod wielki spichlerz³³. W inwentarzu z 1607 r. inaczej: najpierw opisano zabudowę przy bramie wiodącej nad Nogat i po zachodniej

²⁸ Na planach z 1656 i 1659 r. nie zaznaczono istniejącego wówczas stawu, a zabudowania zachodniego ciągu przedzamcza zostały niepoprawnie zaznaczone różnej szerokości i z przerwą między budynkami; por. B. WASIK, Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych, s. 121, 125.

²⁹ AGAD, AEM, sygn. W.277; A. DOBRY, op. cit., s. 62–75.

³⁰ *Imagines potestatis. Insignia i znaki władzy w Królestwie Polskim i Zakonie Niemieckim. Katalog wystawy w Muzeum Zamkowym w Malborku, 8 czerwca – 30 września 2007 roku*, red. Janusz TRUPINDA, Malbork–Bydgoszcz 2007, s. 245–246. Oryginał: Muzeum Historyczne Miasta Gdańska, sygn. MHMG/DA/130.

³¹ *Regnum defendo*, s. 172–173; Zbiory Muzeum Zamkowego w Malborku, sygn. MZM/R/979.

³² Panorama została zamieszczona w śpiewniku wydanym przez Tomasza Jana Schreiber a w 1756 r.; zob. *Regnum defendo*, s. 49.

³³ Marienburg. Lustration vom Jahr 1565. Abschrift aus Westpr. Foliant No 23. nebst Uebersetzung, bearb. v. Johannes K. SEMBRZYCKI, (rkps w Bibliotece Muzeum Zamkowego w Malborku, sygn. III 2636), 1889 (dalej cyt. Marienburg), s. 38–39, 43; *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*,

stronie zespołu bram Kornuskich, po czym dopiero dalej, po opisanu międzymurza zachodniego, scharakteryzowano bramy Kornuskie (idąc też pod wielki spichlerz), a na końcu tę przy kościele³⁴. W krótkim inwentarzu z 1636 r. najpierw jest scharakteryzowany obwód murów zewnętrznych, zakończony wymianieniem wieży zwanej Łażnią, a dopiero w dalszej części tekstu wspomniano Bramę Kornuską i zabudowę obok niej³⁵. W kolejnych inwentarzach, zwłaszcza z XVIII w., opis postępuje od bramy przy kościele w kierunku wielkiego spichrza nad Nogatem, ale z pierwotnej zabudowy nic praktycznie się tam już nie zachowało³⁶.

Charakterystykę, podobnie jak większość wskazanych opisów inwentarzowych, rozpoczniemy od bramy, która była usytuowana w linii pierwotnego zachodniego muru przedzamcza, przy południowo-zachodnim narożniku kościoła św. Wawrzyńca (il. 2, 4–5). Jest to spośród tych interesujących nas element, o którym relatywnie najwięcej wiadomo i w związku z tym najbardziej oczywisty. Istniejąca do 1796 r.³⁷ brama ta nie miała jednej, utartej nazwy. W ilustracji z 1590 r. stwierdzono, że nazywano ją „Do kornusa”³⁸. W 1607 r. określono ją już tylko jako bramę do Zamku Niskiego, ale wieżę przybramną konkretniej – „Holanth”³⁹. W opisach z 1649 i 1711 r. pojawia się natomiast jako Brama św. Wawrzyńca⁴⁰ i taką nazwę, dla ułatwienia i ze względu na to, że dobrze oddaje jej lokalizację, będziemy stosować w dalszej części tekstu. Brama ta składała się ze wspomnianej, czworobocznej wieży o boku około 7,8 m (zaznaczonej

t. 2, wyd. Wojciech HEJNOSZ, Julian GRONOWSKI (Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Fontes, t. 48), Toruń–Łódź 1960 (dalej cyt. ŻdDEM, t. 2), s. 63, 66.

³⁴ ŻdDEM, t. 1, s. 82–85.

³⁵ ŻdDEM, t. 2, s. 78, 86.

³⁶ AGAD, AEM, Inwentarz ekonomii malborskiej 1715, sygn. W.260 (dalej cyt. Inwentarz 1715), s. 46–47; AGAD, AEM, Inwentarz ekonomii malborskiej 1724, sygn. W.262 (dalej cyt. Inwentarz 1724), s. 43–44; AGAD, AEM, Inwentarz ekonomii malborskiej 1730, sygn. W.263 (dalej cyt. Inwentarz 1730), s. 69; AGAD, AEM, Inwentarz ekonomii malborskiej 1736, sygn. W.264 (dalej cyt. Inwentarz 1736), s. 69–70; AGAD, AEM, Inwentarz ekonomii malborskiej 1745, sygn. W.265 (dalej cyt. Inwentarz 1745), s. 69; AGAD, AEM, Inwentarz ekonomii malborskiej 1755–1756, sygn. W.278 (dalej cyt. Inwentarz 1755–1756), s. 65–66; *Lustracja województw Prus Królewskich 1765*, t. 3: *Województwo malborskie*, wyd. Jerzy DYGALA (Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Fontes, t. 103), Toruń 2011 (dalej cyt. *Lustracja*), s. 128; *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, t. 4, wyd. Wojciech HEJNOSZ, Janina WALUSZEWSKA (Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Fontes, t. 58), Toruń–Poznań 1967 (dalej cyt. ŻdDEM, t. 4), s. 68–69.

³⁷ B. POSPIESZNA, *Kafle piecowe*, s. 436.

³⁸ ŻdDEM, t. 2, s. 63.

³⁹ ŻdDEM, t. 1, s. 85.

⁴⁰ *Źródła do dziejów ekonomii Malborskiej*, t. 3, wyd. Wojciech HEJNOSZ, Julian GRONOWSKI (Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Fontes, t. 52), Toruń 1963 (dalej cyt. ŻdDEM, t. 3), s. 8; *Źródła do dziejów ekonomii Malborskiej*, t. 5, wyd. Wojciech HEJNOSZ (Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Fontes, t. 58), Toruń 1971 (dalej cyt. ŻdDEM, t. 5), s. 31.

na kolejnych, wskazanych wyżej planach archiwalnych) i znajdującego się po jej południowej stronie przejazdu bramnego. Wieża, jak widać na panoramie Wernera (il. 5B), sięgała o około kondygnację wyżej od kalenicy kościoła św. Wawrzyńca. Miała ganek obronny z okienkami i przykrywał ją dach czterospadowy. Na panoramie przedstawiono na nim nowożytny lukarny. Wieża była wysunięta mniej więcej do połowy przed linię muru obronnego i połączona ze ścianą szczytową kościoła. Odkryte w latach dziewięćdziesiątych XX w. ściany piwnicy zbudowano w wątku warstwowym z większych kamieni polnych, uzupełnionych mniejszymi. W murze zachodnim znajdowała się wąska i wysoka prostokątna wnękka, z kanałem wydrążonym w progowym kamieniu polnym, odprowadzającym wodę do fosy⁴¹. Zachowały się nadto resztki ceglanych nasad sklepienia kolebkowego piwnicy.

Wyższe, niezachowane kondygnacje wieży wymurowano z cegieł. Nowożytny opis są zgodne co do ich charakterystyki. Parter wieży mieścił mieszkanie. Obejmowało ono sień, do której prowadziły drzwi z dworu (najpewniej od wschodu). Miała ona jedno okno i mieściła komin oraz piec kaflowy. Później najpewniej wydzielono z niej, wymienioną w opisach z XVIII w., komorę. Z sieni dostępna była izba, doświetlona przez cztery okna (jedno z nich w połowie XVIII w. było zamurowane). Opisy z 1675 i 1711 r. wymieniają w jej wnętrzu piec i komin, podczas gdy w połowie XVIII w. piec został usunięty. Z izby prowadziły drzwi do piwnicy. Była ona także skomunikowana z pomieszczeniem nazywanym izdebką lub komórką znajdującym się pod schodami, ciągnącymi się od zewnątrz wzdłuż szczytowej ściany kościoła. Fundament tej konstrukcji, rozciągającej się wzdłuż całej elewacji świątyni, został odkryty w latach dziewięćdziesiątych XX w. Z mieszczącej się tam wskazanej izdebki/komórki dostępna była też piwnica, choć nie ma pewności, czy wizytatorzy wymienili ponownie tę pod wieżą, czy drugie pomieszczenie znajdowało się pod schodami. Należy nadmienić, że opisane mieszkanie, podobnie jak schody, zostało wyremontowane w połowie XVIII w., poszerzając ich przestrzeń. Z opisów z 1755 i 1765 r. wynika, że do wieży i schodów dostawiono wówczas przybudówkę, mieszczącą nową sień i izdebkę. Do tej ostatniej przeniesiono piec z starej izby w wieży⁴².

⁴¹ W połączeniu ze śladami spalenizny na polepie piwnicy wskazuje ona, zdaniem Kazimierza Pospieszego, że w przyziemiu wieży istniała pierwotnie łaźnia, związana z mieszczącą się przy kościele św. Wawrzyńca infirmerią. Umieszczenie łaźni w piwnicy wieży, znajdującej się po przeciwległej stronie kościoła niż infirmeria i w związku z tym trudniej dostępnej, budzi jednak wątpliwości; zob. K. POSPIESZNY, op.cit., s. 130.

⁴² Inwentarz 1715, s. 46; Inwentarz 1724, s. 43; Inwentarz 1730, s. 69; Inwentarz 1736, s. 69–70; Inwentarz 1745, s. 69; Inwentarz 1755–1756, s. 65–66; *Lustracja*, s. 119–120; *ŹdDEM*, t. 4, s. 68; *ŹdDEM*, t. 5, s. 29.

Na pierwsze piętro wieży wchodzono po wskazanych murowanych, zewnętrznych schodach (minąwszy drzwi na chór i strych świątyni)⁴³. W lustracji z 1565 r. wymieniono prawdopodobnie pomieszczenia znajdujące się na kilku kondygnacjach powyżej parteru, mianowicie: „dwie izbkie, y syeń, y komora na wierzchu, alie theras pustki”⁴⁴. Późniejsze opisy odnotowują już co najwyżej tylko jedno wnętrze pierwszego piętra: izdebkę z dwoma okami i piecem⁴⁵, a powyższe znajdowały się najwyraźniej poza zainteresowaniem wizytatorów (nie pełniąc zapewne istotnej funkcji lub niezagospodarowane). Na początku XVII w. któraś z górnych kondygnacji wieży była jednak wykorzystywana jako więzienie⁴⁶.

Przyległy do wieży przejazd bramny umieszczono, jak wynika choćby z planów z lat 1629 i 1745–1765 (il. 4B, H–I, 5), w murze obwodowym przedzamcza. Brama była zamykana pojedynczymi wrotami z furtką na trzech zawiasach z kłódką i zasuwana drągiem. Przed bramą był most zwodzony na dwóch łańcuchach. Trzecim, wedle opisu z 1565 r., ciągnięto, by zamknąć bramę (podnieść most?) kłódką⁴⁷. W połowie XVIII w. wrót już brakowało, ale most, utrzymywany przez miasto, był wielokrotnie restaurowany (w latach 1714, 1728, 1744 i 1752)⁴⁸. Nadto między 1736 a 1745 r. musiało dojść do przebudowy bramy, gdyż z opisów wynika, że otrzymała dwoje wrót na pięciu zawiasach⁴⁹.

Nad przejazdem musiała się znajdować izbica bądź wykusz, gdyż na obecność tam pomieszczenia wskazują jednoznacznie kolejne inwentarze. Dostępne ono było z pierwszego piętra wieży. Kryte było dachówkami i mieściło mechanizm mostu zwodzonego. W początku XVII w. wyremontowano dach, ale od tego czasu w opisach pomieszczenie nad bramą określano jako puste, o pogarszającym się stanie. W końcu stulecia odnotowano, że podłoga i dach w komorze były zgniłe i „cum periculo przechodzących prędko upadnie”, a okna w komorze – zabite deskami⁵⁰. Kryte dwuspadowym dachem pomieszczenie nad

⁴³ *Lustracja*, s. 119; Marienburg, s. 37–38; *ŻdDEM*, t. 1, s. 85–86; *ŻdDEM*, t. 4, s. 68; *ŻdDEM*, t. 5, s. 28–29.

⁴⁴ Marienburg, s. 46.

⁴⁵ *Lustracja*, s. 119; *ŻdDEM*, t. 4, s. 68; *ŻdDEM*, t. 5, s. 29.

⁴⁶ *ŻdDEM*, t. 1, s. 85.

⁴⁷ Inwentarz 1730, s. 69; Marienburg, s. 38; *ŻdDEM*, t. 1, s. 85; *ŻdDEM*, t. 4, s. 68–69; *ŻdDEM*, t. 5, s. 29, 31.

⁴⁸ Inwentarz 1715, s. 47; Inwentarz 1730, s. 69; Inwentarz 1745, s. 69; Inwentarz 1755–1756, s. 66; *Lustracja*, s. 120.

⁴⁹ Inwentarz 1745, s. 69; Inwentarz 1755–1756, s. 66.

⁵⁰ Inwentarz 1715, s. 46; Inwentarz 1724, s. 43; Inwentarz 1730, s. 69; Inwentarz 1736, s. 69; Inwentarz 1755–1756, s. 65; *Lustracja*, s. 119; *ŻdDEM*, t. 1, s. 85; *ŻdDEM*, t. 4, s. 68; *ŻdDEM*, t. 5, s. 29.

Bramą św. Wawrzyńca widać prawdopodobnie na obrazie Martina Schonincka. Na prawo od szczytu wielkiego spichlerza (za nim) widać bowiem fragment mniejszego budynku (il. 5A).

Most Bramy św. Wawrzyńca, przerzucony nad zachodnią fosą przedzamcza (tzw. Młynówką), ujęty był po obu stronach murami długiej szyi bramnej. Układ ten widać wyraźnie na planie z 1629 r. (il. 4B i 6) i to fragment południowego z tych murów odsłonięto podczas nadzoru i scharakteryzowano na wstępie (il. 3). Jak wspomniano, B. Schmid zrekonstruował ten element obwarowań niepoprawnie – jako zbliżone do kwadratu przedbramie (il. 2). Północnego muru w wykopie co prawda nie uchwycono, ale jeżeli wierzyć mapom z 1629 i 1659 r. (il. 4B, D–F), to był on związany z południowo-zachodnim narożnikiem wieży. Jeżeli tak, to szyja była wąska i mierzyła około 3 m szerokości – akurat na pomieszczenie przelotu bramnego. Szyję tę najpewniej mieli na myśli wizytatorzy, stwierdzając w 1565 r., że „po obu stronach thego wswodu [tj. mostu bramy św. Wawrzyńca – B.W.], iesth mur dobri y moczny”⁵¹. Następnie wspomniano o niej bezpośrednio pokrótce w opisie z 1607 r., zauważając, że „od tej bramy [tj. południowej Kornuskiej – B.W.] do drugiej idą ściany poboczne wiązane w cegłę” i kryte dachami, czyli zaopatrzone w ganki obronne⁵². W 1590 r. odnotowano, że mury te były dobrze opatrzone⁵³. Z tego samego inwentarza oraz planu z 1629 r. wynika też, że przestrzeń między nimi była wybrukowana⁵⁴. Szyja wychodziła na zachód daleko poza fosę i na podstawie planu z 1629 r. jej długość można szacować na w przybliżeniu 30 m. Była to więc bardzo długa i wąska szyja. Od zachodu była zamknięta, ale na północ i południe prowadziły dwie bramy, umiejscowione na zachód od fosy przedzamcza, co widać dobrze na planie z 1629 r. (il. 6)⁵⁵.

To właśnie w zależności od inwentarza jedną z nich – północną (w 1565, 1590 i 1636 r.) lub ewentualnie obie (w 1607 r.) nazywano Kornuską/Kornhauką⁵⁶. Dla ułatwienia orientacji będą je określać północną i południową Bramą Kornuską. Pierwsza z nich prowadziła na północno-zachodnie zewnętrzne przedzamcze – pas terenu nad Nogatem, zdominowany przez ciąg wielkiego spichrza. Za nim się jednak do niego doszło, po lewej stronie od bramy ciągnęło się kilka domów. W 1565 r. wskazano ich sześć. Zamieszkane były wówczas przez biedotę, ale w kolejnym inwentarzu zapisano, że mieszkali w nich już żołnierze (domki drabskie). W 1607 r. odnotowano, że były to budynki z muru

⁵¹ Marienburg, s. 38.

⁵² ŻdDEM, t. 1, s. 83.

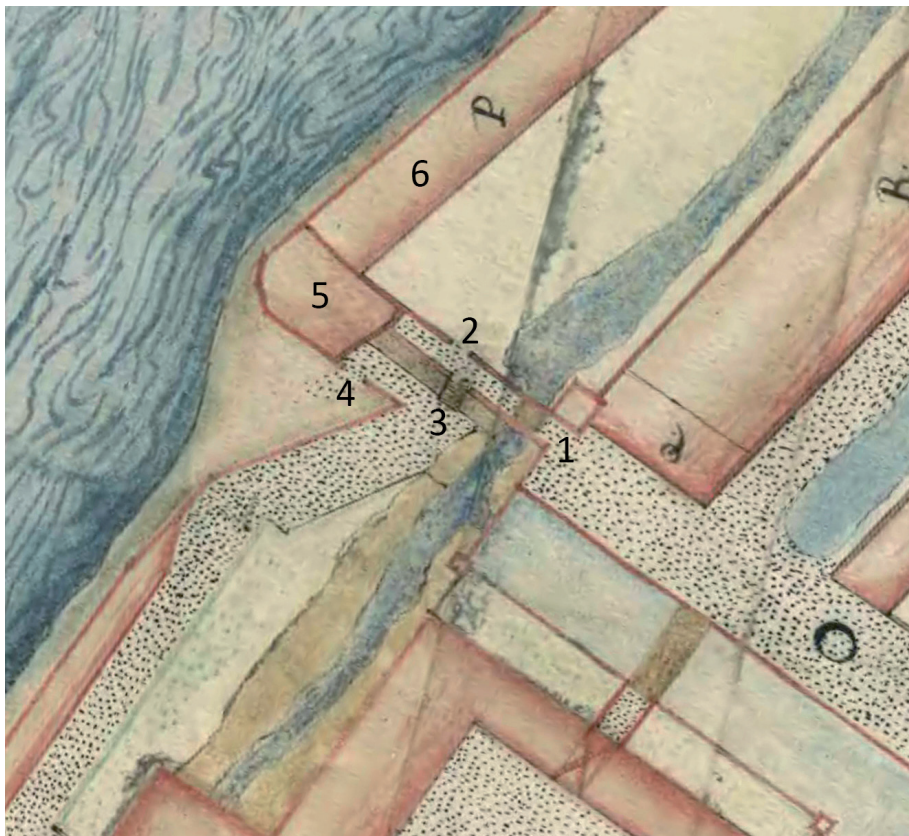
⁵³ ŻdDEM, t. 2, s. 63.

⁵⁴ Bruk przy Bramie Kornuskiej wymagał wówczas naprawy; zob. *ibid.*, s. 66.

⁵⁵ Na uproszczonym i wybiórczym planie z 1626 r. zaznaczono tylko mur południowy.

⁵⁶ Marienburg, s. 43; ŻdDEM, t. 1, s. 83–84; ŻdDEM, t. 2, s. 66, 86.

pruskiego, kryte dachówkami i pięć było zamieszkałych przez żołnierzy, a jeden, z podwórkiem, przez bednarza. W 1636 r. wspomniano, że dwa z nich zostały zburzone, ale trzy (dwa żołnierzy i jeden należący wówczas do garniarza) stały jeszcze w 1675 r.⁵⁷ Budynki te, ciągnące się prostopadłe na północ od muru szyi, zaznaczono na dwóch planach z 1659 r. (il. 4F–G)⁵⁸ i to zapewne z nimi można łączyć fundament odkryty w wykopie nr 5 przez A. Pawłowskiego (il. 3)⁵⁹. Wskazywałoby to, że nowożytnie domy powstały w miejscu średnio-

Il. 6. Fragment planu z 1629 r. z zespołem bram między przedzamczem a Nogatem: 1 – Brama św. Wawrzyńca z wieżą i mostem; 2 – północna Brama Kornuska; 3 – południowa Brama Kornuska wraz z fosą i mostem; 4 – brama nad Nogat; 5 – zabudowane podwórce; 6 – wielkie spichrze nad Nogatem

Źródło: Riksarkivet, Krigsarkivet, sygn. SE/KrA/0425/02/012.

⁵⁷ Marienburg, s. 43; ŻdDEM, t. 1, s. 84; ŻdDEM, t. 2, s. 66, 86; ŻdDEM, t. 4, s. 69.

⁵⁸ RK, sygn. SE/KrA/0425/06/023, https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/40008828_00001 [dostęp z 7 II 2024 r.]; RK, sygn. SE/RA/720269/#/0064:00001, https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/R0002032_00001 [dostęp z 7 II 2024 r.]; *Regnum defendo*, s. 194–196.

⁵⁹ A. PAWŁOWSKI, op.cit., s. 8–9.

wiecznych budynków. Wracając do informacji dotyczących północnej Bramy Kornuskiej, w 1607 r. odnotowano, że była zaopatrzona w składane (trudno powiedzieć na jakiej zasadzie?) wrota na zawiasach. Nad bramą znajdowało się pomieszczenie – izbica z muru pruskiego⁶⁰, kryta dachówkami, stanowiąca część mieszkania dziesiątnika (tj. oficera załogi zamkowej), co odnotowano zarówno w przytoczonym inwentarzu, jak i w lustracji z 1565 r.⁶¹ W 1675 r. omawiana brama była już w złym stanie (dębowe wrota z furtką były na wpół zgniłe)⁶² i późniejsze opisy jej nie wymieniają. Z planów z lat 1745–1765 wynika, że mury szyi z bramami już wówczas nie istniały (il. 4H–I).

Południowa Brama Kornuska, co podkreślono w opisie z 1565 r., wiodła w stronę miasta. Była wówczas zaopatrzona we wrota zamykane na kłódkę⁶³, a w 1607 r. miały żelazną kunę. W 1607 r. odnotowano też, że przy bramie była chałupka wrotnego. Trudno jednak ocenić, czy stała ona w wąskiej szyi (może w jej zachodnim krańcu – za bramami), czy poza nią (np. na otoczonym murem placu po zachodniej stronie szyi). Wymieniono też ganki na murze i „dwie wystawie wiązane” nad bramą (wówczas przeciekające), a więc najpewniej drewnianą izbicę lub hurdycę⁶⁴. Koresponduje to z nie do końca jasną wzmianką o mieszkaniu nad bramą z 1565 r.⁶⁵ Co ciekawe, jak wynika z planu z 1629 r., południowa Brama Kornuska była poprzedzona fosą, nad którą przetrzucony był most. Łączyła się ona z fosą wokół Zamku Średniego i Wysokiego (il. 3, 6). Fosa ta przebiegała prostopadle do głównej fosi zachodniej, ciągnącej się wzdłuż Zamku Wysokiego, Średniego i Przedzamcza, i Nogatu, ale nie dochodziła do rzeki, będąc zamknięta od zachodu murem. To najpewniej tego mostu dotyczy wzmianka o remoncie z lat dwudziestych XVI w.⁶⁶ Ponadto być może na skraj tej fosi trafił A. Pawłowski w wykopie nr 1. Jej brzeg, jak przytoczono

⁶⁰ Tzn. konstrukcja szkieletowa z wypełnieniem ceglanym.

⁶¹ Marienburg, s. 43; ŻdDEM, t. 1, s. 84.

⁶² W inwentarzu stwierdzono co prawda, że znajdowała się ona na lewo, idąc od Bramy św. Wawrzyńca, co mogłoby wskazywać na południową Bramę Kornuską, ale jest to ewidentnie pomyłka. Dowodzi tego fakt, że przez opisywaną bramę przechodzono do wielkiego spichrza i po lewej stronie od niej były wówczas wspomniane domki żołnierzy i garncarza; zob. ŻdDEM, t. 4, s. 69.

⁶³ Marienburg, s. 38.

⁶⁴ ŻdDEM, t. 1, s. 83–84.

⁶⁵ Marienburg, s. 39.

⁶⁶ Ciesła o imieniu Jan miał wówczas zbudować nowy most zwodzony przy Kornhauzie. Omawiany most południowej Bramy Kornuskiej był najbliższą tego typu konstrukcją. Drugi – przy Bramie św. Wawrzyńca – pod względem lokalizacji określono by raczej w odniesieniu do sąsiedniej świątyni; zob. Rafał PANFIL, *Zamki w Prusach Królewskich po 1466 roku i prace remontowe w malborskim zamku w pierwszym dwudziestoleciu panowania króla Zygmunta I Starego (do 1526 roku)*, Studia Zamkowe, t. 9: 2022, s. 38.

wcześniej, byłby wówczas wzmocniony konstrukcją drewnianą⁶⁷. Kwestia ta wymaga jednak dalszej weryfikacji.

Nie ma pewności, kiedy opisana południowa Brama Kornuska wraz z fosą, mostem i zewnętrzzną bramą przestały istnieć. Milczy na jej temat, wskazujący zniszczenie pobliskich domów, jak i części zabudowy zachodniej części przedzamcza, opis z 1636 r. Może to wskazywać, że także ona uległa wówczas destrukcji. Zdaje się jednak, że most południowej Bramy Kornuskiej i mur zaznaczono na schematycznym planie z 1639 r. (il. 4C). Dwa mury zaznaczono też na planie z 1656 r. (il. 4D), co może wskazywać, że szyja z Bramami Kornuskimi mogła wówczas jeszcze istnieć, ale z powodu schematyczności nie wiadomo w jakim zakresie (czy fosa też?). Z planów z 1659 r. (il. 4E–G) wynika, że fosy i południowej Bramy Kornuskiej już wtedy nie było, a rejon uległ przekształceniu. Na planie E. Dahlberga z 1659 r. zaznaczono ukośnie przebiegające zamknięcie szyi (il. 4E). Ponieważ narysowano je jedną linią, a nie tak jak wszystkie mury – podwójną, można przypuszczać, że była to tymczasowa drewniana przegroda, może palisada. Zaznaczono przy niej też prostokątny obiekt, jak wskazano, błędnie interpretowany m.in. przez A. Pawłowskiego jako baszta.

W tym miejscu należy zwrócić uwagę jeszcze na jedną kwestię, która w świetle kartografii nie jest jasna. Według szczegółowego planu z 1629 r. północny mur szyi ciągnął się dalej na zachód, dochodząc do muru obwodowego nad Nogatem i stanowiąc tam ścianę szczytową spichrza (il. 5). Podobnie zaznaczono na dwóch planach z 1659 r. (il. 4E–F). Ze schematycznych planów z 1639 i 1656 r. wynikałoby jednak, że do rzeki i spichrza ciągnął się mur południowy (il. 4C–D). Tymczasem na trzecim planie z 1659 r. mur południowy zakręca po łuku na północ i dochodzi do szczytu spichrza (il. 4G). Taki nietypowy przebieg budzi jednak wątpliwości, zwłaszcza że na planie zakręca też fragment północnego muru, ograniczający most przy Bramie św. Wawrzyńca. Jest to więc zapewne błąd autora. Niemniej mur ciągnący się na północ od szyi i łączący się ze szczytem spichrza przetrwał dłużej i zaznaczono go na planach z lat 1745–1765 (il. 4H–I). W XIX–XX w. gruntownie go przemurowano (służył jako ogrodzenie między budynkami) i fragment (znacznie cieńszy od średniowiecznego oryginału) zachował się do dziś (il. 3). Kąt przebiegu tego muru pozwalałby go łączyć z południowym murem szyi. Nie ma jednak pewności co do tego, czy mur z XVIII–XX w. rzeczywiście stanął dokładnie na fundamencie średniowiecznego. Tym samym kwestia, który z murów szyi (północny czy południowy) łączył się ze szczytem spichrza, musi pozostać na razie nierozstrzygnięta, choć bardziej prawdopodobne wydaje się, że był to mur ciągnący się od północnej Bramy Kornuskiej, która – jak wskazano wyżej – przetrwała dłużej.

⁶⁷ A. PAWŁOWSKI, op.cit., s. 3.

Z południowej Bramy Kornuskiej można było udać się międzymurzem zachodnim ku miastu, ale blisko znajdowała się jeszcze jedna brama, prowadząca bezpośrednio nad Nogat. Na wysokości północnego krańca Zamku Średniego zachodni mur zewnętrzny przedzamcza, ciągnący się nad rzeką, miał charakterystyczne trójkątne wcięcie (il. 3–5). Południowy jego mur, co wykazały badania z 2020 r. (zgodnie z archiwalnymi mapami), nie przebiegał po łuku, jak współczesna rekonstrukcja, ale prosto, pod kątem oddalając się od Nogatu⁶⁸. Od północy dochodził do niego mur (częściowo zachowany), usytuowany do rzeki mniej więcej pod kątem prostym. Brama nad Nogat znajdowała się przy styku owych dwóch odcinków murów. Zaznaczono ją wyraźnie na wielu z cytowanych map (z lat 1626, 1629, 1659, 1745, 1755, 1765), z których wynika, że mieściła się w murze północnym, a nie – jak przedstawia się często na rekonstrukcjach – pod kątem⁶⁹. W 1565 r. odnotowano, że bramą tą chodzono z zamku po wodę, a w 1607 r. – że miała składane (?) wrota⁷⁰. Znajdowała się ona więc zaraz na wschód od budynku badanego w 1990 r. przez A. Pawłowskiego.

Między omówionymi bramami i szczyłką a rzeką był wydzielony murami plac o rozpiętości około 35–40 m (il. 3–5). Od południa ograniczał go wspomniany mur prostopadły do Nogatu, od zachodu – mur obronny ciągnący się nad rzeką, od północy sięgał szczytu spichlerza i muru, będącego przedłużeniem szczyłki Bram Kornuskich, natomiast od wschodu – mur ciągnący się między szczyłką a budynkiem badanym przez A. Pawłowskiego. Ostatni odcinek zaznaczono tylko na planie z 1629 r. (zamykał od zachodu szczyłkę i fosę południowej Bramy Kornuskiej) i w połowie stulecia, być może w związku z przekształceniami z czasu potopu, już nie istniał. Jak wynika ze wskazanego planu, mur przebiegał nieco pod kątem, odchylając się na wschód i to najpewniej dlatego nie uchwycił go w wykopie nr 6 A. Pawłowski. Plac zajmowały różne budynki. Na planie z 1629 r. cały zabarwiono na czerwono, jakby był to jeden gmach, ale tak samo upraszczając, autor postąpił w odniesieniu do zachodniego ciągu zabudowy przedzamcza wraz z podwórzami i mieszczącą się na nich zabudową. Z inwentarzy wynika jednak, że wokół tego podwórza stały różne i liczne zabudowania. Pierwszym z budynków, którego umiejscowienie można wskazać, był dom dziesiętnika. W 1565 r. stwierdzono bowiem, że stał przy północnej Bramie Kornuskiej, nad którą znajdowało się związane z nim pomieszczenie. Potwierdza to wzmianka z 1607 r., z której wynika również, że był to budynek z muru

⁶⁸ Bogusz WASIK, *Zachodnie międzymurze zamku w Malborku w świetle badań archeologicznych z 2020 roku. Przekształcenia topografii i zabudowy*, *Ochrona Zabytków*, R. 74: 2021, nr 1, s. 78–85.

⁶⁹ Por. m.in. B. SCHMID, *Die Befestigungsanlagen*, s. 57; T. TORBUS, *Zamki konwentualne*, s. 350, 357.

⁷⁰ Marienburg, s. 43; ŻdDEM, t. 1, s. 83.

pruskiego kryty dachówkami⁷¹. Ponadto w 1590 r. wskazano, że mieszkania dziesiętnika i drabskie znajdowały się po przeciwległej stronie fosy w stosunku do Bramy św. Wawrzyńca (stojącego przy niej domu księdza)⁷². Tym samym dom dziesiętnika można bez wątpienia lokalizować w północno-wschodnim narożniku podwórza (il. 3). Prawdopodobnie to ten dom zaznaczono na jednym z planów z 1659 r. (il. 4G). Zabudowa (nowa) w tym miejscu funkcjonowała też w XVIII w. Zaznaczono ją na planach z lat 1745–1765 i budynek w konstrukcji szkieletowej (przynajmniej szczyt) widać na panoramie Wernera (il. 4H–I, 5). Pawłowski natknął się natomiast na fundament tego domu⁷³.

Kolejnym budynkiem, co do którego lokalizacji przesłanek dostarczają treści inwentarzy, był dom księdza. Już w opisie z 1565 r. odnotowano, że po południowej stronie Bramy św. Wawrzyńca, naprzeciwko kościoła, stało mieszkanie kapelana, co wynika też z kolejnych źródeł, aż do XVIII w.⁷⁴ W 1607 r. wskazano natomiast, że drugi domek, w którym kiedyś mieszkał ksiądz, stał przy murze obok bramy prowadzącej nad Nogat⁷⁵. Ta natomiast, jak już omówiono, znajdowała się przy południowo-wschodnim narożniku budynku odkrytego przez A. Pawłowskiego. Informacje te wskazują więc, że owego domu księdza należy doszukiwać się w południowo-wschodniej części podwórza i prawdopodobnie był to średniowieczny obiekt, odkryty przez przytaczanego archeologa (il. 3). Tym samym odrzucić należy interpretację A. Pawłowskiego, by była to „Baszta Łażnia”. Basztowy bądź wieżowy charakter budynku podważają też zresztą zadokumentowane jego wymiary i proporcje, a mianowicie mała grubość ścian (około 1 m) w stosunku do znacznej powierzchni i rozpiętości budynku (około 9–11 m). Ostatecznie kwestię tę przesądza analiza obrazu Martina Schonincka z około 1536–1540 r. Na południowym skraju omawianego terenu widać bowiem wyraźnie podłużny budynek z dwuspadowym dachem, ciągnący się wzdłuż muru prostopadłego do rzeki (il. 5A). Dom ten nie przewyższał muru obronnego i odpowiada układowi zabudowy odkrytej przez A. Pawłowskiego. Zaznaczono go jeszcze zapewne na jednym z planów z 1659 r., ale nie można mieć pewności, czy nie jest to już obiekt stojący na fundamentach średniowiecznego (il. 4G). W XVIII w. funkcjonował tam już nowy dom z muru pruskiego, zaznaczony na panoramie Wernera oraz planach z lat 1745–1765 (il. 4H–I, 5B) i z którego relikdami miał też do czynienia A. Pawłowski⁷⁶.

⁷¹ Marienburg, s. 43; ŻdDEM, t. 1, s. 84.

⁷² ŻdDEM, t. 1, s. 63.

⁷³ A. PAWŁOWSKI, op.cit., s. 8.

⁷⁴ Wymieniono je choćby w 1590 r. i dom należący do kościoła zaznaczono na planach z lat 1745–1765; Marienburg, s. 38; ŻdDEM, t. 2, s. 63.

⁷⁵ ŻdDEM, t. 1, s. 83.

⁷⁶ A. PAWŁOWSKI, op.cit., s. 1–2.

W opisie z 1565 r. obok bramy prowadzącej nad Nogat wzmiankowano także pięć małych domków. Ponieważ zaraz za nimi wymieniono, że „tamże tesz nad rzeką jest wieża, którą wartha zowią”⁷⁷ (o której dalej), w kontekście kolejności opisu wskazują one, że należy je lokalizować w południowej i południowo-zachodniej części omawianego podwórza. W 1590 r. odnotowano natomiast położenie mieszkań żołnierzy (drabów) w sąsiedztwie domu dziesiętnika, którego lokalizację na podwórzu już ustaliliśmy⁷⁸. Wyraźniej natomiast w 1607 r. stwierdzono, że za domem księdza, patrząc od bramy prowadzonej nad Nogat, a więc w południowo-zachodniej części podwórza, stały cztery domki drabów⁷⁹. W tym kontekście wydaje się więc, że także te z wcześniejszych inwentarzy należy lokalizować w południowo-zachodniej części podwórza (il. 3). Co istotne, w opisie z 1607 r. zaznaczono, że za domkami stała łaźnia, która się zawaliła i na polecenie króla została odbudowana, a w momencie sporządzania opisu była zamieszкана przez żołnierzy⁸⁰. Wcześniejsze inwentarze jej nie wymieniają, ale na to, że istniała w drugiej połowie XVI w., wskazuje pośrednio informacja, że przytoczoną wartę nazywano Łażnią⁸¹, najpewniej właśnie od sąsiedztwa tejże. Podobnie w 1636 r. samej łaźni nie wskazano, ale znajdującą się obok karczmę nazywano od niej „Na Łażni”⁸². Na podstawie wskazanej kolejności opisu zabudowy (zgodnym z kierunkiem ruchu wskazówek zegara) łaźnię tę można lokalizować przy murze zachodnim podwórza (il. 3). Nie można jej więc łączyć z piecem odkrytym przez A. Pawłowskiego w budynku południowym. Należy tu zresztą zauważyć, że odkryte fragmentarycznie palenisko nie miało typowej dla tego przeznaczenia formy, znanej z innych obiektów. Były to, podobne do stosowanych do ogrzewania wnętrz mieszkalnych, tzw. piece typu *hypocaustum* – dwupoziomowe ze sklepieniem z łęków opartych na przyściennych półfilarkach lub odsadzkach⁸³. Tu znajdująca się w linii ściany komora była inaczej ukształtowała i nie zaobserwowano takich wsporników łęków. Nie musiał być to więc piec łaźiebny. Pomijając to i biorąc pod uwagę przekształcenia i przebudowy, nie można mieć pewności, że opisana w źródłach z XVI–XVII w. łaźnia w ogóle stała w miejscu tej

⁷⁷ Marienburg, s. 43.

⁷⁸ ŻdDEM, t. 2, s. 63.

⁷⁹ ŻdDEM, t. 1, s. 83.

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ Marienburg, s. 43; ŻdDEM, t. 2, s. 66.

⁸² ŻdDEM, t. 2, s. 86.

⁸³ Por. Wojciech Bis, *Ze studiów nad piecami typu hypocaustum z terenu ziem Polski*, Architectus, 2003, nr 1–2, s. 10, 23–24; Jerzy KRUPPÉ, Martyna MILEWSKA, *Dzieje zamku w Pucku* (Źródła Archeologiczne do Dziejów Pucka), Warszawa 2014, s. 35–36, 45–46; Barbara POSPIESZNA, *Ogrzewanie w Zamku Malborskim w dawnych wiekach* (Malborskie Szkice z Historii Kultury Materialnej, t. 1), Malbork 2002, s. 25–26.

średniowiecznej. Nie można więc obecnie (bez dokładniejszego przebadania relikwów) określić, czy była to łaźnia wzmiankowana w źródłach średniowiecznych, która miała znajdować się gdzieś w przestrzeni nad Nogatem⁸⁴.

W tym miejscu należy wrócić do kwestii przywołanej przez A. Pawłowskiego „Baszty Łaźni”. W inwentarzu z 1636 r., na koniec lakonicznego wyliczenia baszt (nazywanych tu wieżami) w murze obwodowym przedzamcza, dodano, że „ósma nad Nogatem Łaźnią nazwana, przy bramie od kornhausu idąc ku zamkowym domkom”⁸⁵. Sama treść wzmianki potwierdza wcześniejszy wniosek, że nie może tu chodzić o budynek odkryty przez A. Pawłowskiego, stojący przy bramie prowadzącej nad Nogat, a nie Kornuskiej, ale o obiekt na zachód od Bram Kornuskich⁸⁶. Tam bowiem na omawianym podwórzu stały też wspomniane domy. „Warta, którą zwą Łaźnią”, została też wskazana za domkami nad Nogatem w inwentarzu z 1590 r.⁸⁷ Lokalizację tę umożliwia przybliżony opis z 1607 r., w którym stwierdzono, że przy opisanej wyżej łaźni (jako kolejny obiekt w opisie zgodnym z kierunkiem ruchu wskazówek zegara) znajdowała się „na murze warta”⁸⁸, oraz informacja z 1565 r., że za domkami „nad rzeką iest wieża, którą warthą zowią”⁸⁹. Z przytoczonych wzmianek wynika więc po pierwsze, że obiekt ten należy lokalizować w murze zachodnim – nad Nogatem, a po drugie, że nie mieścił łaźni, tylko z nią sąsiedował i od tego pochodziło określenie (il. 3). Jednocześnie należy zwrócić uwagę na termin, którym tę budowlę określano. Podczas gdy inne baszty i wieże wizytatorzy raczej konsekwentnie nazywali w taki właśnie sposób, to omawiany obiekt najczęściej nazywano „wartą”. Może to wskazywać, że miał nieco inny od pozostałych charakter. Do tego w 1607 r. stwierdzono, że owa warta była na murze, co może sugerować, że był to nadwieszony wykusz. Na planach z XVII w. nie zaznaczono w tej przestrzeni żadnej baszty czy pogrubienia w murze (il. 4), co może ten wniosek potwierdzać. Inaczej jednak w 1565 r. stwierdzono, że budowla ta była zamieszkała przez żołnierzy, mieściła trzy małe izdebki i piwniczkę. To z kolei każe wątpić w nadwieszony charakter tego obiektu. Więcej światła w poszukiwaniu rozwiązania tego problemu rzuca obraz Martina Schonincka (il. 5A). Widać bowiem na nim wyraźnie, na murze obronnym, po południowej stronie wielkiego spichrza, długą i obszerną, drewnianą (?) izbicę – hurdycę, krytą dwuspadowym dachem. Pasuje więc ona do informacji z 1607 r. Jednocześnie

⁸⁴ Sławomir JÓŹWIĄK, Janusz TRUPINDA, *Organizacja życia na zamku krzyżackim w Malborku w czasach wielkich mistrzów (1309–1457)*, Malbork 2011, s. 368–369.

⁸⁵ *ŻdDEM*, t. 2, s. 86.

⁸⁶ Wizytatorzy mieli zapewne na myśli północną bramę, gdyż tę nazwę odnieśli do niej też dalej w tekście.

⁸⁷ *ŻdDEM*, t. 2, s. 66.

⁸⁸ *ŻdDEM*, t. 1, s. 83.

⁸⁹ Marienburg, s. 43.

z hurdycją od południa sąsiaduje, stojący w linii muru nad Nogatem, kolejny obiekt, tym razem murowany. Ma charakter wertykalny (wieżowy), przewyższa mur i przykryty jest dachem czterosпадowym. Odpowiada więc bardziej opisowi z 1565 r. Wskazuje to więc na to, że w murze zachodnim znajdowały się dwa obiekty obok siebie: wieża/basza oraz hurdycja/izbica, a kolejni wycyatorzy, stosując określenie „warta”, odnosili się na zmianę do jednego, drugiego lub do obu. Nazwa ta może wskazywać, że owa wieża była niedużych rozmiarów, co może tłumaczyć fakt, że A. Pawłowski nie natrafił na jej ślad w wykopie wytyczonym około 3 m od muru. Na koniec odnotować jeszcze można, że w opisach z drugiej połowy XVI w. wskazano bardzo zły stan „warty”, podczas gdy w 1607 r. hurdycja była wyremontowana⁹⁰.

Opisana zabudowa nie wyczerpuje listy obiektów stojących na podwórzu po zachodniej stronie Bram Kornuskich. Już w 1565 r. obok „warty” stała karczma (z piwniczką obok). W 1607 r. określono ją jako „dziesiątniczą” i obejmowała wówczas też stajenkę, jak można sądzić – połączone. Część budynku mieszcząca karczmę kryta była dachówkami, a stajenka – dranicami. Można ją lokalizować w północno-zachodnim narożniku placu lub przy murze północnym (il. 3), gdyż jako kolejny (według ruchu wskazówek zegara) został wskazany, omówiony już, dom dziesiątnika.

Część opisanej zabudowy podwórza (przynajmniej karczma, którą w 1636 r. określono jako już nieistniejącą⁹¹) mogła ulec zniszczeniu lub uszkodzeniu już przed 1636 r., jednak jej ostateczny kres przyszedł raczej podczas tzw. potopu szwedzkiego. Na planach z 1659 r. na zachód od domu dziesiątnika i księdza nie było zabudowań. Usypano natomiast, wyraźnie zaznaczony szaniec, zajmujący całą szerokość podwórza (il. 4E–G). W związku z tym, aby oczyścić pole ostrzału, destrukcji musiało ostatecznie ulec także średniowieczne zwieńczenie muru obronnego wraz z „wartą”. Szaniec ten istniał jeszcze w 1711 r., gdyż naprzeciwko Bramy św. Wawrzyńca odnotowano „wał nad Nogatem niewielki, podmurowany z jednej strony, z drugiej osztakietowany”, a jego stan oceniono jako zły⁹².

Na koniec omawiania podwórza należy jeszcze zwrócić uwagę na kwestię układu muru nad Nogatem, stanowiącego południowo-zachodni jego narożnik. Obecnie jest on zaoblony, ale stojący mur pochodzi z XIX w. Cytowane już badania z 2020 r. na południe od tego miejsca wykazały, że obecny tam zaokrąglony przebieg muru pochodzi z XIX w. i nie odpowiada średniowiecznemu, podmywanemu przez Nogat (il. 3). Analiza interesującego nas narożnika na

⁹⁰ Marienburg, s. 43; *ŻdDEM*, t. 1, s. 83; *ŻdDEM*, t. 2, s. 66.

⁹¹ Marienburg, s. 43; *ŻdDEM*, t. 1, s. 83; *ŻdDEM*, t. 2, s. 86.

⁹² *ŻdDEM*, t. 5, s. 31.

planach z XVII–XVIII w. nie daje jednoznacznej odpowiedzi, czy było tu podobnie, choć jest to bardzo prawdopodobne, gdyż ten wysunięty element był szczególnie narażony na napór rzeki (il. 4). Na planie z 1629 r. nie ma w tym miejscu ostrego narożnika, a mur przebiega po łuku. Podobnie na jednym z planów z 1659 r., a na drugim mur przebiega pod kątem. Tymczasem na planach z 1626 i 1639 r. zaznaczono wcięcie w narożniku, co może sugerować jego zawalenie. Na planach E. Dahlberga z lat 1656 i 1659, jak i na szczegółowych z 1745, 1755 i 1765 r. mury połączone są tu pod kątem ostrym, zbliżonym do prostego. Jest więc prawdopodobne, że średniowieczny mur obronny miał tu prosty narożnik, a zaoblenie jest efektem podmywania i budowy nowego muru oporowego w XIX w.

Omówiony na podstawie nowożytnych źródeł układ bram nie wyczerpuje jednak kwestii skomplikowanego zespołu fortyfikacji w tej części zamku. Wyniki badań z 2020 r. wskazują, że na południe od bramy wiodącej nad Nogat, w kierunku Bramy Mostowej, wzdłuż muru nad Nogatem ciągnęła się usypana w XIV w. grobla, po której lewej stronie znajdowała się fosa. Ta ostatnia wzmocniona była murem ciągnącym się od opisanej wyżej zewnętrznej bramy przed południową Kornuską i którego odcinek odkryto w 1988 r. Co więcej, w wykopach z lat 1988 i 1990, po zachodniej stronie Zamku Średniego natrafiono na mur poprzeczny, usytuowany na linii wschód–zachód i zamykający fosę na wysokości południowej ściany skrzydła północnego Zamku Średniego (il. 3). W jego osi znajdowała się nadto czworoboczna baszta. Mur ten przestał być może istnieć jeszcze w średniowieczu, a na pewno przed XVII w. Nie wiadomo, czy dochodził aż do muru nad Nogatem, ale jest to bardzo prawdopodobne i wówczas musiałyby w nim znajdować się kolejna brama⁹³. Kwestia układu i chronologii tych fortyfikacji wymaga bez wątpienia dalszych badań.

Podsumowując powyższe rozważania, należy stwierdzić, że analiza nowożytnych opisów, kartografii i ikonografii, której asumpt dało odkrycie fragmentu muru podczas nadzoru archeologicznego, doprowadziła do rozpoznania niezwykle skomplikowanego zespołu murów i bram zamku w Malborku, niezauważanych lub pomijanych dotąd przez badaczy. Wyników tej analizy nie można jednak traktować jako ostatecznych, gdyż wyjaśnienia i weryfikacji wymagają różne niejasności, które zostały wskazane powyżej. Należy także rozpoznać szczegółowe cechy tego założenia: dokładny układ murów, zabudowań, ich wymiary czy technikę budowy, a w miarę możliwości także chronologię wznoszenia, choć ogólnie budowę bram datować można najpewniej na około drugą ćwierć – połowę XIV w., kiedy wzniesiono mury nad Nogatem i Bramę

⁹³ Szerzej zob. B. Wasik, *Zachodnie międzymurze*, s. 85–87.

Mostową⁹⁴. Weryfikację tych kwestii będą mogły umożliwić jedynie dobrze zaplanowane badania archeologiczno-architektoniczne połączone z prospekcją geofizyczną.

BIBLIOGRAFIA

- Bis, Wojciech. "Ze studiów nad piecami typu hypocaustum z terenu ziem Polski." *Architectus* (2003) issue 1–2: 3–28.
- Długokęcki, Wiesław, Wiesław Sieradzan, Mariusz Mierziński, Dariusz Chwiałkowski and Agnieszka Noryskiewicz, eds. *Atlas historyczny miast polskich*, vol. 1/5: *Malbork*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Muzeum Zamkowe w Malborku, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 2002.
- Dobry, Artur. "Dwa osiemnastowieczne plany zamku malborskiego." *Studia Zamkowe* 6 (2019): 62–75.
- Domańska, Hanna. "Zespół umocnień Malborka z XIII–XV wieku." *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i Historia* 22/1 (1977): 3–18.
- Domańska, Hanna. "Piętnastowieczne fortyfikacje bastejowe zamku malborskiego." *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i Historia* 11/4 (1966): 329–351.
- Dygała, Jerzy, ed. *Lustracja województw Prus Królewskich 1765*, vol. 3: *Województwo malborskie*. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 2011.
- Hejnosz, Wojciech, ed. *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, vol. 1. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1959.
- Hejnosz, Wojciech and Julian Gronowski, eds. *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, vol. 2. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1960.
- Hejnosz, Wojciech and Julian Gronowski, eds. *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, vol. 3. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1963.
- Hejnosz, Wojciech and Janina Waluszewska, eds. *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, vol. 4. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1967.
- Hejnosz, Wojciech, ed. *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, vol. 5. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 1971.
- Jóźwiak, Sławomir and Janusz Trupinda. *Organizacja życia na zamku krzyżackim w Malborku w czasach wielkich mistrzów (1309–1457)*. Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2011.
- Kruppé, Jerzy and Martyna Milewska. *Dzieje zamku w Pucku*. Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, Fundacja Przyjaciół Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, 2014.

⁹⁴ Por. T. Torbus, *Zamki konwentualne*, s. 317–319.

- Panfil, Rafał. "Zamki w Prusach Królewskich po 1466 roku i prace remontowe w malborskim zamku w pierwszym dwudziestoleciu panowania króla Zygmunta I Starego (do 1526 roku)." *Studia Zamkowe* 9 (2022): 13–44.
- Panfil, Rafał and Artur Dobry, eds. *Regnum defendo ense et alis tegero stricto. Królestwa bronię dobytym mieczem i osłaniam skrzydłami. Malbork w Prusach Królewskich*, vol. 2: *Katalog wystawy w Muzeum Zamkowym w Malborku 18 września – 2 stycznia 2022. Malbork w Prusach Królewskich*. Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2022.
- Pospieszna, Barbara. "Kafle piecowe z wieży przy kaplicy św. Wawrzyńca w Malborku." In *Archaeologia et historia urbana*, edited by Roman Czaja, Grażyna Nawrońska, Marian Rębkowski and Janusz Tandeci, 435–440. Elbląg: Muzeum w Elblągu, 2004.
- Pospieszna, Barbara. *Ogrzewanie w Zamku Malborskim w dawnych wiekach*. Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2002.
- Pospieszny, Kazimierz. "Program i forma architektoniczna krzyżackich infirmerii zamkowych w Prusach." In *Szpitalnictwo w dawnej Polsce*, edited by Maria Dąbrowska and Jerzy Kruppé, 109–133. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, 1998.
- Pufendorf, Samuel. *Siedem ksiąg o czynach Karola Gustawa króla Szwecji*. Edited by Wojciech Krawczuk. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2013.
- Schmid, Bernhard. "Die Befestigungsanlagen der Marienburg." *Altpreußische Forschungen* 5 (1928): 51–78.
- Schmid, Bernhard. *Die Marienburg. Ihre Baugeschichte*. Würzburg: Holzner Verlag, 1955.
- Torbus, Tomasz. *Die Konventsburgen in Deutschordensland Preussen*. München: R. Oldenbourg Verlag, 1998.
- Torbus, Tomasz. *Zamki konwentualne państwa krzyżackiego w Prusach*, vol. 2: *Katalog*. Gdańsk: słowo/obraz terytoria, 2023.
- Trupinda, Janusz, ed. *Imagines potestatis. Insignia i znaki władzy w Królestwie Polskim i Zakonie Niemieckim. Katalog wystawy w Muzeum Zamkowym w Malborku, 8 czerwca – 30 września 2007 roku*. Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, Bydgoszcz: Bydgoski Dom Wydawniczy Margrafen, 2007.
- Wasik, Bogusz. "Zachodnie międzymurze zamku w Malborku w świetle badań archeologicznych z 2020 roku. Przekształcenia topografii i zabudowy." *Ochrona Zabytków* 74/1 (2021): 71–104.